

ШЫН

Ниитилел-политиктиг солун
Солун 1825 чылдың август 31-де үнүп эгелээ

№ 60 (16220) 2000 чылдың июнь 1, четверг ♦ Ат салган шагы 18.00 ♦ Садыр өртөз 3 рубль.

2001 ЧЫЛДЫҢ БЮДЖЕДИ

ТР-ниң Чазаның май 30-де болган хуралына республика ажур-дузалыг үжөн ажыг айтырыгларын чугаалашкан.

Бир дугаарында кадрлар айтырым чугаалашкан. Тыва Республиканың Сан-хөө яамызының сайыдының бирги оралакчызы Татьяна Михайловна Григорьевна, ТР-ниң Сан-хөө яамызының сайыдының оралакчыларына Нина Тоюновна Салчакты, Людмила Сарыг-Кидисовна Анай-оолду томуйлаан. 2001 чылда Тыва Республиканың бюджетин орулгалар болгаш чарыгдалар талазы-биле кайы хере түнүү болурун баш бурунгаар санап көргөниң дугайында айтырым Чазак хуралына үш дугаар чугаалашкан. ТР-ниң Сан-

хөө яамызының сайыды М.К.Нурсат бо талазы-биле илеткел кылгаш, моон мур-вунда эртен хуралга Чазак кежигүнериниң кирген саналдарын өөренип көрүп тургаш, келер чылдың бюджетиниң төлөвиле баш бурунгаар санап көргөн сан-чургайларына хамаарыштыр чамдык Чазак кежигүнеринден айтырыгларын салган. ТР-ниң Өөредилге яамызының сайыды В.С.Донгактан 1999 чылдан бээр бюджетте чарыгдаларың сан-чургайларын кайы хире өскенин айтырган. 1999 чылда 350 миллион рубльди чарыг-

Чазак хүн бүрүдө

даан, 2000 чылда 455 миллион рубльди чарыгдары көрдүгөн, 2001 чылда 785 миллион рубльди чарыгдар кылдыр киргенин ол харыялаан. Президент ону дынааш, Өөредилге яамызының бюджетинде чарыгдалар канчаар-даа ажок өскенин айткан, оон шын санаашкынын тодараларын чугула деп санаан. Ынчангаш үш неделя хуусаа иштинде школаларга чедип тургаш, катан санаашкынын кылдыр айтышкынын Өөредилге болгаш Сан-хөө яамызына берген. 2001 чылда Тыва Республиканың бюджетинде баш бурунгаар санап көргөниң эзугаар садыглашкынын чоруткан. Садыг аукционунун үезинде ону 14,61 миллионга эвээжелер аргалыг болган. Садыг кылдыр тургускан объектилерин аразында үш чурталга бажыны бар, оларын бирээзин мырыңай чокта чаа, май 26-да ажылгалга кирген. Ол ишкеш суг дамчыдылазын үшкү ээлчээ, нефология төвү, №15 школа улай туткан бажын, республиканың төөгү-шинчилел музейиниң чаа бажыны дээр ишкеш туудуглар бар. Санаттыңан ол бүгү туудуглар Кызыл хоорайда турар. Оон аңгыда "Тыва хамааты телевидет" институту Хандагайты—Мугур-Аксы электри дамчыдыр шугумунда телевиделин ажылдап кылдыр ужурулуг. Керээлиг организацияларын ууртукчулары ажылдың чоруп турарының болгаш чамдык чөптөстөрүн дугайында чугаалааннар. Тодаргайлаарга, объектилерин ажылгалга кииреринин хуусааларына болгаш ашалаандырышкынын дугайында чугаа болган. Ш.Д. Ооржак оон мур-вунда туудуш төдөрүнүн хөй кезинге чораш, чамдык сүмелерин бербишаан, ажылдың темпизин дүргедеринче туудуг-

Президентиниң ажыл-албаны

ЧАЙГЫ ҮЕНИ ЧӨП АЖЫГЛААР

Республиканың Президентинге май 29-та протоколдуг хурал болуп эрткен. Аңаа тууду айтырыгларын чугаалашкан. Ук хуралга Чазак кежигүнери болгаш керээз эзугаар садыглашкынын чөдөйишкенин билдирген болган организацияларын ууртукчулары киришкен.

ТР-ниң Туудуг болгаш чуртталга-коммунал ажыл-айгынын хөгжүдөр талазы-биле күркөмдет даргазының оралакчызы Фан Че Ир республиканың тендер (керээз эзугаар дузала-жылга) комиссиязының ажылынын түннелдерин дугайында илеткээ. Бо чылдың эгезинден сес объектинин туудууну талазы-биле 75 миллион ажыг рубль түнге аукцион эзугаар садыглашкынын чоруткан. Садыг аукционунун үезинде ону 14,61 миллионга эвээжелер аргалыг болган. Садыг кылдыр тургускан объектилерин аразында үш чурталга бажыны бар, оларын бирээзин мырыңай чокта чаа, май 26-да ажылгалга кирген. Ол ишкеш суг дамчыдылазын үшкү ээлчээ, нефология төвү, №15 школа улай туткан бажын, республиканың төөгү-шинчилел музейиниң чаа бажыны дээр ишкеш туудуглар бар. Санаттыңан ол бүгү туудуглар Кызыл хоорайда турар. Оон аңгыда "Тыва хамааты телевидет" институту Хандагайты—Мугур-Аксы электри дамчыдыр шугумунда телевиделин ажылдап кылдыр ужурулуг. Керээлиг организацияларын ууртукчулары ажылдың чоруп турарының болгаш чамдык чөптөстөрүн дугайында чугаалааннар. Тодаргайлаарга, объектилерин ажылгалга кииреринин хуусааларына болгаш ашалаандырышкынын дугайында чугаа болган. Ш.Д. Ооржак оон мур-вунда туудуш төдөрүнүн хөй кезинге чораш, чамдык сүмелерин бербишаан, ажылдың темпизин дүргедеринче туудуг-

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ПРЕЗИДЕНТИЗИ Ш.Д. ООРЖАККА ТӨЛӨӨЛЕКЧИЛЕРНИҢ КЫЗЫЛ ХООРАЙ ХУРАЛЫНЫҢ ДЕПУТАТТАРЫНЫҢ МЕДЕГЛЕЛИ

Хүндүдүг Шериг-оол Дизижиков! Бистер, Төлөөлекчилерниң Кызыл хоорай хуралынын сонгуттурган депутаттары, Төлөөлекчилерниң Кызыл хоорай хуралынын бирги организациястыг хуралын дүрген чылдырлар болгаш эрттирер дугайында кыйгырыг-биле Силерге ол дугайында меделгел кылдыр ужурула таварыштымыс.

2000 чылдың май 21-де болган сонгуттурган түннелинде, Төлөөлекчилерниң хоорай хуралынын 3 депутаты сонгуттурган. Хоорайнын төлөөлекчи органынче мурунда 18 депутат сонгуттурган болза, амгы үеде чонун 21 төлөөлекчиден ол тургустунган. Сан ам четчир апарган болгаш "Төлөөлекчилерниң тус чер хуралдарының дугайында" Тыва Республиканың Хоойлузуна 13 чүүлүн эзугаар Төлөөлекчилерниң Кызыл хоорай хуралын чымдырып болур болгаш "Россия Федерациязына тус чер бот-башкарлыгын организациястыгын ниити принциптерин дугайында" Федералдык хоойлууда болгаш "Төлөөлекчилерниң тус чер хуралдарының дугайында" Тыва Республиканың Хоойлузунда тодараттыгын болурун эрге-хүлээлгелеринге дүшүрүп шийтирерин хүлээп алыр. Сөөлүг чылдарың дүргүзүндө Кызылга тус чер бот-башкарлыгынның төлөөлекчи органы чок болуп келген, оон чурттачылары хоорай денеленге шийтирерин хүлээп аларыңа салдар чедирер, хоорай Хуралында боттарың төлөөлекчилерни дамчыштыр хоорай айтырыглары шийтирелеринге киржир арга чок болуп келген. Төлөөлекчилерниң Кызыл хоорай хуралы чокку үеде болуун ажылың эгелээр ужурулуг дээр-зинге бузурээр бис, чүге дизе оон ажылдарыңа элээр саадамшкын болган, бистин бодалымыз-биле алырга, ол чорук хоорайда ниити ажы-херекке болуун багай салдарлың чедирген. Бир эвес хоорай Хуралы моон мурунда ажылдап турган болза, амгы үеде хоорайда болгаш чокку эртен үеде-даа тургулаан чидик хөй-хөй айтырыглар чайлаттыңа бээр турган ийик деп бодалдырып келдириң. Катан сонгуттурган депутаттар, ниитиз-биле хоорай Хуралы хоорайнын айтырыгларын шийтирелеринге чогумчалыг ролду ойноп, Тыва Республиканың найсылаалында ниити байдалга эки салдарың чедирер дээр-зинге бузурээр бис. "Төлөөлекчилерниң тус чер хуралдарының дугайында" Тыва Республиканың Хоойлузуна 13, 25 чүүлдерин эзугаар хоорайнын төлөөлекчи органың бирги организациястыг хуралын Кызыл хоорай чыгыргазының Даргазы ийи неделя хуусаадан орайтатпайн чымдырып, а Төлөөлекчилерниң хоорай хуралынын ажыл-чорудулганың организациястыг болгаш материал-техниктиг хандырылганы Кызыл хоорай-бюджетиниң ашкы-хөргөзүшкү-биле хоорай чыгыргазы ботталдырып. Устүдө айтыттыгачан чүүлге үндөйлээш, бистер, Төлөөлекчилерниң Кызыл хоорай хуралынын моон алаанда ат салган депутаттары, Төлөөлекчилерниң хоорай хуралынын организациястыг хуралын дүрген чылдырыңа болгаш эрттиреринге эргежок чугула хөдөлүшкенин алыр кылдыр Силерге, Тыва Республиканың Президентинге, бо меделгелди кылдымыс.

Хүндүл-биле, Төлөөлекчилерниң Кызыл хоорай хуралынын депутаттары: О.Д. Тинмей, Ю.Ю. Аниамы, В.К. Салчак, В.М. Суге-Маодыр, О.Д. Дамба-Хуурак, Л.Б. Ховалыг, З.Т. Салчак, Л.Т. Докай, А.А. Марушин, К.Ф. Никифоров, Р.С. Климина.

КЫЗЫЛ ХООРАЙ ЧАЙРГАЗЫНЫҢ ДАРГАЗЫ А.Ю.КАШИНГЕ ТӨЛӨӨЛЕКЧИЛЕРНИҢ КЫЗЫЛ ХООРАЙ ХУРАЛЫНЫҢ ДЕПУТАТТАРЫНЫҢ МЕДЕГЛЕЛИ

2000 чылдың май 21-де Төлөөлекчилерниң Кызыл хоорай хуралынын 3 депутаты сонгуттурган. Ынчангаш Кызыл хоорайнын төлөөлекчи органынче мурунда 18 депутат сонгуттурган болза, амгы үеде чонун 21 төлөөлекчиден ол тургустунган. Сан ам четчир апарган болгаш "Төлөөлекчилерниң тус чер хуралдарының дугайында" Тыва Республиканың Хоойлузуна 13 чүүлүн эзугаар Төлөөлекчилерниң Кызыл хоорай хуралын чымдырып болур болгаш "Россия Федерациязына тус чер бот-башкарлыгын организациястыгын ниити принциптерин дугайында" Федералдык хоойлууда болгаш "Төлөөлекчилерниң тус чер хуралдарының дугайында" Тыва Республиканың Хоойлузунда тодараттыгын болурун эрге-хүлээлгелеринге дүшүрүп шийтирерин хүлээп алыр. Сөөлүг чылдарың дүргүзүндө Кызылга тус чер бот-башкарлыгынның төлөөлекчи органы чок болуп келген, оон чурттачылары хоорай денеленге шийтирерин хүлээп аларыңа салдар чедирер, хоорай Хуралында боттарың төлөөлекчилерни дамчыштыр хоорай айтырыглары шийтирелеринге киржир арга чок болуп келген. Төлөөлекчилерниң Кызыл хоорай хуралы чокку үеде болуун ажылың эгелээр ужурулуг дээр-зинге бузурээр бис, чүге дизе оон ажылдарыңа элээр саадамшкын болган, бистин бодалымыз-биле алырга, ол чорук хоорайда ниити ажы-херекке болуун багай салдарлың чедирген. Бир эвес хоорай Хуралы моон мурунда ажылдап турган болза, амгы үеде хоорайда болгаш чокку эртен үеде-даа тургулаан чидик хөй-хөй айтырыглар чайлаттыңа бээр турган ийик деп бодалдырып келдириң. Катан сонгуттурган депутаттар, ниитиз-биле хоорай Хуралы хоорайнын айтырыгларын шийтирелеринге чогумчалыг ролду ойноп, Тыва Республиканың найсылаалында ниити байдалга эки салдарың чедирер дээр-зинге бузурээр бис. "Төлөөлекчилерниң тус чер хуралдарының дугайында" Тыва Республиканың Хоойлузуна 13, 25 чүүлдерин эзугаар хоорайнын төлөөлекчи органың бирги организациястыг хуралын Кызыл хоорай чыгыргазының Даргазы ийи неделя хуусаадан орайтатпайн чымдырып, а Төлөөлекчилерниң хоорай хуралынын ажыл-чорудулганың организациястыг болгаш материал-техниктиг хандырылганы Кызыл хоорай-бюджетиниң ашкы-хөргөзүшкү-биле хоорай чыгыргазы ботталдырып. Устүдө айтыттыгачан чүүлге үндөйлээш, бистер, Төлөөлекчилерниң Кызыл хоорай хуралынын моон алаанда ат салган депутаттары, Төлөөлекчилерниң хоорай хуралынын организациястыг хуралын дүрген чылдырыңа болгаш эрттиреринге эргежок чугула хөдөлүшкенин алыр кылдыр Силерге, Тыва Республиканың Президентинге, бо меделгелди кылдымыс.

Хүндүл-биле, Төлөөлекчилерниң Кызыл хоорай хуралынын депутаттары: О.Д. Тинмей, Ю.Ю. Аниамы, В.К. Салчак, В.М. Суге-Маодыр, О.Д. Дамба-Хуурак, Л.Б. Ховалыг, З.Т. Салчак, Л.Т. Докай, А.А. Марушин, Р.С. Климина, К.Ф. Никифоров.

Культура амыдыралындан

Май 27-ден июнь 4-ке чедир Башкортостанның төвү Уфа хоорайга делегейиниң түрк дыйдыг чоннарының театралдык фестивалы болуп өртөр. Аңаа бистин республиканың В.Ш.Көк-оол аттыг хөгжүм-шин театрының артистери Э. Мижиттин тургусканы "Кым сен, Субудай маалыр" деп шия-зиян көрүкчүлөргө бараалгадыр. Ук шияе ойноп турар билдингир артистерден аңгыда, онзагай чүүл болза театрын директору К.Таланов база бир ролду ойнаар. Делегейин урулгар

ДААРТА — Уруглар камгалалының хүнү ЧАШТАР. ОЛАРНЫҢ КЕЛИР ҮЕЗИ

Үвүрер чудай берген-даа бол, ындазында орлан-шоаазы кедөргөй бичи оол төп рыноктун сай-дедир кезий баскылап, эртен-дүшкөн кижилерден көпөк дилеп хайдынып-ла тур. Оон ол шимчээшкенин орулгалыг болур ирги бе дээр бодал-биле, ону көзөк када хайгааран тургаш, алаң кайгадым. Ажылдап алган ашкызын киоок чанында тоорук садып олурар херээжен кижиге сунуп бергеш, оон чанында салып каан турганы өөреникчи сумказын чүктөпкөш, ынаар-ла бурт диди.

Даарта — июнь 1-де Делегейин уруглар камгалалының хүнү. Бистин эрге-хоойлу күүсеттинмес күрүнөвисте ниитилел боттарының назы чөптөн хамаатыларының эгелерин угаан-бодан, камгалаларыңа белең бе? Азы ол ажык чок курут оралда-жымышкынар ирги бе? Шак мындыг айтырыгларга харыяларын, Кызыл хоорай чыгыргазының иштиги хөрөктөр эгелелиниң назы чөптөннер аразыңа кем-хөрөк үлгөдүшкениңизге удур хөмчөлөр чорудуп турар салгырың даргазы милицияның капитаны Ульяна МОНГУШ ынаачар чугаалады. —Бо хүнүнде республикада назы чөптөн хамаатыларың берге байдалда таваржып турарың чылдагаанчары хөй яны. Колдуңда бүгү чуртта болуп турар экономиктиг сандараашкының уржуудан деп болур. Үе шаанда акша-тегериктиң үнөмөздөн чамдык ада-иелер ажы-төлүңге келер идик-хеп безин садып алыр аргазы чок. Ынчангаш дыка хөй чаштар школага баар аргазы чок бооп турары чажыт эвес. А чамдыкта өөрдилгезин ара каап турар таварылгалар база бар. Школаларда социал-педагог башкылар бо байдалды шыдаар шаа-биле шийтирер турар. Ылаңгы хоорайнын 14, 8, 6, 9, 10 дугаар школалар байдал чүгээр. Бистин ажал-чорудулганың чүгө Өөредилге яамызы-биле эвес, а ниитилелде өскө-даа албан, организация черлери-биле сыйрып хол-баалыг. Ылаңгы Кызыл крест ачы-буян көргүзөр организация-биле харыла-зааны үзүлбей турар. Оон ажилдачылары-биле бистер чедимес өг-бүлелерниң ажы-төлүн хүндү үш катан халас чемгерер чери ажиттымыс. Чокта чаа Кызыл крест организациясы 12600 рубль түндүг ашканы чеменири-биле шилчикте. Оон-биле чергелештир четта турар 32 өг-бүлелерге аш-чемни база хуваап берип турар. Хоорай администрацияны чайгы дийшаныга лагерлеринче чедимес өг-бүлелерге эртен чылын 75 халас путевкаларын берген болза, бо чылын 40 хире путев-

ЧЕДЕР ЧЕРИ — ГРОЗНЫЙ

Май 30-нин хүнүнде Чечен Республикасы Россия Федерациязынын деви-кээринин бүдүн-бурун турарын, күрүнениң айыл чок чорууна баса чечен хамаатыларын хоойлу дүрүмге дүшүрүп хостуг эртелерин хандырар талазы-биле ам бо улаа үш дугаар албан ужурунда сурган-лаашкын кылдып, Тыва

республиканың ИХЯ-нын чанында организациястан кем-хөрөк үлгөдүшкенин-нери-биле демисел чорудар эгелелдин дүрген хөдөлүр тускай отрядын 30 дайынчылар болгаш милициянын онза даалга күүседир отрядын 15 шагдаа ажилдачылар чорупкан. Олар-нын чедер чери — Гроз-

ный, а чамдыктары Шотой, Ведено, Итум-кале болгаш Нокай-Юрт. ИХЯ-нын дүрген хөдөлүр тускай отрядының командири майор Март-оол Сергеевич Дармачтын чугаалап турары-биле аларга, ында амгы үеде байдал мындыг: "Чечен дээрбачары үвүштерин ногаарып келгенин ажылгап, улаа-дараа халдаашкынарын кылдып турар апарган. Бизин дээрбечилер чок деп санаттырар турар Грозный хоорайда дүне-лерде Федералдыг шериг-лер талазынче аткылай бээр таварылгалар хөй болуп турар апарган. Шак мындыг байдал бистин дайынчыларымыска билдин-дир, чүге дизе оларын барык хөй кезин оон мур-вунда-даа ынаар барып турган болгаш дуржулга-

Игорь ДАМДАК, Владимир САВИНХТЫН тырттыр чурру.

Давид ДАМДАК.

Удуртукчудан хамаарыштыр

Удуртукчудан хамаарыштыр

Малдың уксаажыдылга бистиң хүн бүрүдө азырап өстүрүп, амьдырап олурар малчылар азырап өстүрүп, дүккүрү кол хамаарыштыр. Ынчангаш сөөлгү үдө малдың уксаажыдылга ажалын экижидип, чугула хөмчөлөрүн чүглө ынаар угландырып турарынын ужурунда.

Бо чылын Тывага уксаажыдылга ажалын чорудуп, оң ажалга эгелээнинден бээр 65 чыл ою болур. Ынчп кээр, көдөз ажил-агый талазында 2000 чылдың төөгүзүндө база бир улуг юбилейниң неможирол.

Улуг-Хеминиң ол чарында малдың уксаажыдылга экижидер талазы-биле ажил-агый чериниң кол зоотехниги Сергей Каң-оолович КАШКАК — бистиң бөгүнү солунуштуң салчызы.

— Сергей Каң-оолович, чугаавыстың алыс утказы биддинер боор. Чөрле амгы ажилыңарга хамаарыштыр номчукчуларга тайылбырдан берип көрүңер.

— Малдың уксаажыдылга экижидер кол кичээниң угландырап дээрле чөптүң айтырып Ынчангаш маңа бир-ле дугаарында уксаажыдылга бугалар, кошкарлар, хуналар херек. Азы чангыс сөс-биле чугаалаарга, бугурукчу малдар биске бөгүндө эргежок чугула негеттинип турар.

А бистиң амгы ажилымыс хамаарыштыр аларга, колдуунда бода болгаш шээр малга тарып боозадылганын чорудуп турар бис. Ажилымыс солун-даа, херек-даа. Нийтин-биле республикада бода мал талазы-биле тарып боозадылганы 3 совхозта ("Революцияның чалбыжы", "Кызыл тараачын", "С Тока аттыг совхозта") чорудуп турар.

Сөөлгү үдө көдөздөн чоң мал-маганын сүргеш, хоорайже хөй-биле көкүп турар. Ынчангаш хуу чоңунд дилээң суугар баа малдыг улустун малының бажынын өзүп турарын барымдаалааш, хоорайда 3 пунктуун немей ажиттывыс. Оларга Кызыл кожуунда мал аарыгларында удур ажил чорудар станция, хоорайның хуу чоңунга хамаарыштыр ажил чорудар база хем ол чарында колдуу бода малдыг кижилерге таарымчалыг болуру-биле станцияларын ажиткан. Тарып боозадылга кылбаска, мал-маганын кызыраар, келер чылын бызаа чок болур болгай. Бир эвес эки ажилдаарла бода, мал бажы өзөр, эвт, сүт, дүктүң магадылалы арбын болур.

— Сергей Каң-оолович, малдың боозун тывылдырар үрени кайыны ап турар силер?

— Буганың үрени — 196 гравлустуг; тускай доңуруп каан, суук азотта шыгжаттынып турар. Азоттуң үрени Абакандан садып алыр бис. Бо хүнүндө бир килограммын өртөө 15 рубль, чылда 7 тонна чедир херегелтине бээр. Амгы үдө 3 тонна азот-биле ажилдап турар бис. Малче салыр үрени тускай шил саваларга, пробиркаларга куткаш, соодукчулуг техникти шыгжамырга тургузуп каар.

Чамдык улуста боттарың бугалар бар болдулар. Черле хуу бугурукчу малдыг улус ай санында малыңа хыналданы эрттирип, аарыг, кадыны хынаттырып ап турарын чыгыр-дыр мен. Чүге дизе хыналда үезинде кадыны багай бугалар илереттинип турары таварыла эвес апарган. Ындыг малдарың бугурукчулуг чоруу суларгай, кошканыңдан эдержилге түнөөчкү болур.

АРЫГ, ШЫНЧЫ БОЛЗУН

Тыва журналистиканың төөгүзүндө бир-ле дугаар болуп эрткен парлагла болгаш массалыг информация чөсөтөрүнүн ажилдакчыларының спартакиадасының дугайында боддарымын бижип көрөйн. Ону эрттирер дугайында боддарымын бижип көрөйн. Ону эрттирер дугайында боддарымын бижип көрөйн. Ону эрттирер дугайында боддарымын бижип көрөйн.

Шынап-ла, спорттун бүгү хевирлеринге эн анык журналистерден эгелээш, көк баштыг хоочуннарымыс чедир киришкени өөрүңүз. Журналистика деп улуг өг-бүлениң ажи-толдерин бестер ол хүнүндө боттарымысты улам ханы биялып, танылып, шилни алган мергежилвиске бердигенинги база каттап бадаткадымыс. Кузелинге чедер, сурагалааны тывар, шын дээш өлүптөр бистиң улуг бүдениң ажи-толү ийи хуң үргүлүзүн мөөрелерге коргучуг демселдер көргүскөн. Маргылдаарыны улуг шийтекичи дининиң мында джип турганында утка-ла бар: "Журналистер дег чаргы-чаалыг спортчулар көрбөзүн бис, оларга шийтекичилер (судья) езулуг хилинчек-тир оң". Шыдамк судьяларга, шийтекичилер тывыскаң деткичилеривиске, мылангы культуру ажилдакчыларының профивиделдер даргазы, ыраажы Галина Сүрүнге болгаш өскелерге даа кичээңгей, деткимчези дээш мөгөер ужурул бис. 2000 чылдың май 27-28 хүнүндө ийи дугаар спартакиадавыс болурун даргавыс А. С. Серен чарлады, оңу шунту өөрүшкү-биле хүлээп алдымыс. Бир дугаар болуп турар болгаш, спартакиадавын организастаанында чедер-чепестер баа көстү берген Келер чылын оңу каттап-базыны биле анаа доктаа, бажы сагыйрылгандан кылып көрээңдер.

Команда бүрүзү коллективиниң ады улгаттыр, кескү кылдыр бижип алган болур ужурул. Бо

уудада чүглө тыва радионун команданың аттыг болду, ынчангаш кайы ырактан-на "Тыва радио" деп бижип коску, команданың кежигүнери-даа чоргаар көзүңдүр. Спортчу чангыс аай хеп команданы аажок көскү боддарың чугаажок. Ынчангаш "Чаа орук" солунун, республика типографиязының, "Эне созу" солунун командалары кылдан-даа ылгалып көзүңдүр. Тускай шаңналы-даа олар алды.

Спартакиадавың эртеңинде эң-не четпес болган чүд — чамдык командалар маргылдаарга (ылгангы волейболга, стол теннизыне) коллективте ажилдавай турар өске кижилерни кириштиргени. Ынчангаш келер чылын оңу боддарызы-биле чүңү канчалаа экил дээрин амдан эгелеп боданып көөр апаар. Спортчу маргылдаа арыг, шынчы демселге эртер ужурул.

Бо уудада спартакиадавың программасында дүштеки чөм шагы бөзүн көрдүмүз болган. Спортчулар эртеден кежээге чедир маргылдаа шөлүңгө хүнээң. Чанып барып, чөмөниң алыр бөзүн чай чок. Маргылдаалардан озалдар болза, үндүртүптер апаар, ынчангаш коллективиниң ат-алдары дээш аш-чөмни-даа уттур ужурга таварышкан. Чөмөнемске күш кайың көрээр дээр силер. А спорт күш чокта спорт эвес ышкыш ийик.

2001 чылда эртер спартакиадавыска бо чепестериниң болуру баалаар, хүндүлүг коллегалар.

САЛЫМ-ЧӨЛДҮҮН ОРУКТАРЫ

Өг-бүлениң улуг уруу болгаш, кавдыг мергежилге өөренирил деп айтырыг тургустунуп келген. Улуг назилыг өгбөзүңү сүмезин суугар башкыга өөренир болган. Самагалдай ортумак школан дооскан соонда, башкы училышчыга, Кызылдың педагогика институтунун эге класс башкыларының факультетин дооскаш, дээди эртемниг башкы болган. Ынчангаш уругун салым-чөлдү бичилерин өөредип, кижизидер ажил-биле шах ынаар холбашкаш, быгык доң кылдыр швейликкен.

Оң бээр ам дөртен аягы чылдар шуужуп эрте берген, мыңа чылдарың дургузунда ынак херээңге ханы бердинип, ак сеткилдир, шынчы ажилдап чоруур. Пенсиялай-даа берээ, оң алыс ханы дуржулгазы, амыла бердинишкени школа коллективинге херектиг болуп артышкан. Каш саның-даа болза, бөлүктөп алгаш өөредип кадымы, нийти сайырды кошкак уруглар-биле чедияшкениг ажилдап турар.

— Башкы ажилыңга эге базмыны кылган школаным утпас мен. Эрзинип Бай-Даг школан, директоруңа сурагың хоочуннарың бирээң Николай Лудупович Кунчун ажилдап турган. Республикага ат-сурагың эге класс башкызы Наталья Лойгышкаш дуржулгалар-биле кады-кожа ажилдаар аас-кепитиг болган мен — деп, Зоя Солянова сактып чугаалады.

Зоя Солянова Нурзат ден кымыл ол? 2000 чылда беженээр байырлыны эрттирер деп турар Чыргалаңды (Тес-Хем кожуун) ортумак школанының хоочун башкызын дээр. Колдуун-да Самагалдай, Чыргалаңды школарынга эге класстар башкылар ажилдап турган.

Шагда (школага) бо башкыны Соляна-даа дедир чүве. Чүглө сөөлгү үдө харын Зоя башкы деп адап чанчыктым. Самагалдай суурун үстү талазына бистиң ада-өбелеривис кожа чурттап, ажилдап чоран болгаш, Нурзаттарын улуг уруун кончуг эки сактып алган мен. Бели дээр чангыс тудум четпес, хөңү чараш кысты көрөш, чараш-сынып магадар турдум. Кезээде-ле хүдүмүрүп

Удуртукчудан хамаарыштыр

Улетпур бугурулгелери сандарап эгелээнинден дыка хөй ажилчынар ажил чок артак. Олар дээрге бедик мергежилдин профессионал кадрлар-дыр. Ындыг ажилчынарны тывары дыка берге. ТР-ниң Чазаның-даа, Улетпур ямызының бөгүндө салып турар кол сорулгазы — бугурулгелерни орукталыг ажилдаар кылдыр тургузары. Бо чылдың 4 айларында 8 бугурулгелер продукция бугурулгелерин өзүдөзүн улгаттырган. Оларга Кызылдың машина турдушкун заводу 151,9 хууга, Чербынның мяш белекээр пунктузу 150,5 хууга, Кызылда караа көзүлбестерни өөредилге-бугурулгелер чери 267,2 хууга, Кызылдың алгы заводу 197,9 хууга улгаттырган.

Дыка берге байдалда турган алгы заводу барааныг продукция бугурулгелерин колдуу ийи каттап улгаттырганы өөрүңүз. Бо чылын бо бугурулгелерге 15 өг. 30 ширтек кылдыр чангы кирген. Бирги кварталда ажилчынар ажил-биле хандырган. Ынчангаш бугурулгелерниң долу күш-биле ажилдаар дээр болза, дериг-херекселер садып алдырыга болгаш бус-биле ажилдаар котелду ажилдаарыңга 200-300 муң рубль херек. Бир эвес бус бээр котел ажилдай бээр болза, кидис индиктерин бугурулгелер болурун аргазы тургустунуп кээр.

Улетпур бугурулгелериниң бир бергедеп турар айтырымы — үе-шаанда чангы кирбиз. Чамдык кирип келген чангыларны кылып эгелээр дээр, ол чангылар акша-биле бодартканын баар. Ынчангаш бугурулгелер үе-шаанда кылып шыдавай баар. База бир берге айтырымы — улетпур бугурулгелерин бугурулгелерниң продукциязының өртөө улуг болганындан чон садып ап шыдавай турар. Кижиниң ажилдап ап турар акшазы-биле садыг бараанының өртөө дүшпөй турары экономикада эң-не нарын айтыр. Социалистиг нийтеле кыш-ажылды бугурулгелерни, кижяны ажилдап ап турар акшазы, бараанының өртөө чурттуу экономиказының келген

Фабрика ажилдап эгелээнинден бээр чаа-ла 2-3 чыл чедип орав, ол херезинде чамдык дериг-херекселер холун эрттир эргижирээ, орта артык кезектер безин таарышпас, тускай чангыны кирирет негеттинип турар. Техниктиг дериг-херекселерни чаартып солуру талазы-биле фабриканы удуртулгазы хөмчөлөгөн ай эгелээң. Ажык хевириниң "Тыва хевис" акционер нийтелини 412,3 муң рубльдин продукциязын бугурулгелер үндүргөн. Дүк чок болганындан чун аргыңар чехти ээрпип каан удузыңды хандырып шыдавай барган. Оң-биле херезелештир өрт айымының чурумун хажытканындан бо чылдың январь айда фабрика 17 хонук иштинде ажилдаван. Ону эдип кылган. Багай эвес ажилдап

турар бугурулгелерде караа көзүлбестерни өөредилге-бугурулгелер чери хамаарыштыр. Бо чылдың дөрт айларында 1907 муң рубльдин продукциязын бугурулгелер үндүргөн, эртен чылдың бо үези-биле дөңнээр, продукция бугурулгелер 199,1 хууга улгаттырган. Коллективти үр чылдарда үр-түннелдиг удуртукчудан хамаарыштыр

нээрге, чурттуң деннелинде мун-не чүгээр байдал тургустунуп кел чыдар. Бугурулгелерниң барааныг продукция бугурулгелер көүдөп, бюджеттин байдалы чүгүрөт, акшаның үнө чокталышканы доктаап, өрелерин төлөп эгелээни, экономикаың кол адыры улетпурге улуг салдарлыг болуру чугаажок. Бир эвес чурттуң деннелинде тур ум өзүлдеги хандылар дээр болза, элээн хөй реформаларны дарыг чорудары негеттинип келген. Орта үндүрүгүн, сан-хөөнүң болгаш эрге-хоойлуунуң адырлары хамаарыштыр апаар. Ундүрүг реформазың чорударын эргежок чугула бугурулгелерни бут кырынга туруп ажилдаарыңга улуг шаптарызын бодурулгелер келген.

Бир эвес 2000 чылдың бюджетин ап көөр болзувусса, федералдыг тускай көрдүңгөн инвестициядан Тыва Республикага 58,1 муң рубльди бээр көрдүңгөн. Эртен чылдарың деннели-биле алгаш көөргө, бугурулгелер объектилерин инвестиция дузазы-биле акшаландыры элээн улгаткан, ол бо чылын 35,6 муң рубль бооп турар. Оң иштинде "Тыва даг-дүгү" комбинатка 7 муң рубльди, Ак-Довурак хоорайның пестрикотаж фабриказыңга 6,6 муң рубльди бээр көрдүңгөн. Биче болгаш чурттуң сайгарып бугурулгелерге 10,1 муң рубльди күрүнө дуза-

чынине директор Л. М. Джебалонун ажилы өскелерге үлгерилг. Бо бугурулгелер хуусаазында дедир эгидип бээр 150-200 муң рубльдин чөзүлгөн бөзүн ТР-ниң Чазак доктаалында айткан. Инвалидтерниң ажилдап турар бугурулгелер чылдан чылча багай эвес көргүзүлгени чедип ап келген.

Оларны чонга садып турар бараанының өртөө чык, шынары эки болгаш дүргөн сайгарлы бээр.

Кызыгаарлаттынган харысалгалыг эштежилге "Тыва арга-арыг" (А. А. Саяпжиков) ажилдап шынарын 762 муң рубльдин продукциязын бугурулгелер үндүргөн. Бугурулгелер долу күш-биле ажилдаарыңга кывар-чаар материалдар чедиппей барган. Эртен чылга дөңнээр, бо бугурулгелер байдал чүгүрөтөп, ажилчынарың ажил-биле хандырып эгелей берген. Эртен чылдарга дөң-

ламчызы кылдыр чөзүлгө бээр көрдүңгөн. Устүндө көрдүңгөн инвестицияны камгалаар дээш Улетпур ямызы, оңу тускай эртемниглерин улуг ажилды кылып чоруткан.

Чуртта тургустунуп келген байдалдуу дүшүрүлгелерниң адырларында бугурулгелерниң турум ажилдай бээр аргазы тургустунуп кел чыдар. Чуртту тургузар, орта корум-чурумну быгылгалары — нийтелиде чурттап чоруур хамааты кижиниң хүлээлгези. Акша-төгөриктиң нарын-берге байдалы турза-даа, бугурулгелерни удуртурунун чаа арга-хевирлерин тип, сагыңгыр-тывынгыр ажилдаарыңга бир-ле дугаарыңда коллективтиг удуртукчудан дөрт хамаарыштыр.

Чурттуң иштинде чоруп турар политикай болгаш экономикай реформага дүшүрүп удуртукчу кадрлардан негелде шыгыңыраар дээр айданып келген. Ол чүглө соңгудалыг органының ажилдакчыларыңга эвес, а бугурулгелерниң удуртукчуларыңга дөрт хамаарыштыр апаар. Бугурулгелерниң деткири, чоңу ажил-биле хандыраар дээш РФ-тиң чаа тургустунган Чазак, оңу даргазы М. М. Касьянов тодаргай хөмчөлөгөн ап эгелей берген. Оңу тодаргай чижээ чоокта чаа РФ-тиң Чазаның хүлээп алганы үндүрүлгелер дугайында бөлүк хоойдулары хамаарыштыр. Бир эвес удуртукчулардан негелдени шыгыңырадып, корум-чурумну шыгыңы тургузар болза, улетпур бугурулгелери турум ажилдай бээр байдал тургустунуп кээр.

Тыва Республиканың Улетпур ямызы бо чылдың бирги кварталының түннелин үндүрүп, бодунга хамаарышкан организацияларын ажалын чугаалаашкаш, сорулгаларын салган. Оң-биле чөргөшүр 4 айларда канча хамаарышкан, чоокта чаа база сайгарып улгап баштаар, экономикай кризистин бөргө бугурулгелерниң ажалын үргөп баштаар, экономиктиг кризистин бөргө оруктарын ажал эртер, оңу баш бурунгаар санаашканыр-биле дөңнөп көрүп, ажал-хөректи удуртурунун чаа арга-хевирлерин дилеп тып эгелээң.

Сөргей ХЕРТЕК.

ХООЧУННАР АРАВЫСТА

Журналист Сергей Хертектин "Чүү дээш чурттап чор сен?" деп чүүлүн, оон сөөлүндө ол чүүлге хамаарыштыр "Шын" солунун эң хоочун болгаш доктормал бижикчилеринин бирээзи Сүт-Хөлдөн Ондар Бораштын "Хөрек өйпү чоруур бодалдарым" деп чүүлүн номчаштып, бодумун хууда бодалдарымны "Шын" солунун номчучулары-биле үлөшкү көрө дээш мону бижидим.

Маркс, Энгельс, Лениннин номналынга даягаш боттанган социалист ниятилерге Россия боду болгаш революция мур-нунда Россия империязын составыга чораан бүгү чоннар Эвилелдешкен Автономуг Респуб-ликалар, област, округтар болуп чурттап келди-вис. Кара чангыс шын өөредиг марксизм-лени-низм. Эрте-даа, орай-даа болза кижилер төрөлгө-тенин келир үези — комму-низм деп, бисти комму-нист партия өөредип чорду. Бузурп чордуус.

Адак сөөлүндө ол бүгү шын эвес хоозун чүүл бол-гаш дээш, оон ойталааш, ам дедир-ле капитализм эгезинде келди-вис. Ындыг болганы ол мыйнаан. Шы-нап-ла, көрүп чоруурга, бистен ангы бүгү делегей-ниң чоннары капиталист-тик орук-биле хөгжүп орап боор чүве-дир. А бисте капитализм дивес, рынок экономиказы деп ойзуп чугаалаары чиктиг, хары-даа каттырыныч апарган чүве. Капитализм болза капитализм-не мыйнаан, бир-тээ кижилер төрөлгө-тени амдызында оон дээр-ге күрүнү тургузуу тып-паан болганда, чурттаар апар Капиталисттик ния-тилерде кижилерге — бөрү, ында чангыс чүве-кша, арыг ашка чүпү-даа агарып турар деп бисти коммунистер өөредип чо-раан. Ол шын. Ындыг-ла чүве-дир, ону бис ам хе-рек кырында көрүп чор-бис чө, бисте амдырал деденя берге, чамдыкта хары-даа ыдыныч. Сай-зыраңгай күрүндөрдүн денелеринде та каян че-дер бис. Амдыралдын мыйнаар баксырал келген-ниден кижилерниң багы-кестүп, хоптак, чылбизи-улам келереп, ыядыр, чо-ваар, коргар, сестир чүве-зи чок, оорлар, үптээр, мегелээр, чүгле бодулуң хүүн бодап чурттап чо-руур апарганы таан кон-чуг-дур. Ол дугайында журналист Сергей Хертек кончуг тодаргай бижээ-

дир. Амгы үениң чамдык эртемденнериниң, төө-гүчүлдериниң бижээп чүүлдерин, чугаалаан чу-гаазын дыңсаарга, амгы үе-чаданың сайзыралыга кижилер амытаның угаан-медерелиниң сайзыралы "езулуң сайзыраңгай Кижилер бодурунга четпээ" деп чүвени угадып турар апарган. Мен бодап орамымга,

Чүүлдерге хамаарыштыр

ХОСТУГ ЭРГЕ — ХЕМЧЭЭЛДИГ

кижи амытаның угааны ам-даа чаш хевээр чүве бо. Шынап-ла, ында-мында чаа-дайын чеже-дир Дөө-ле чер-девискээр хувааш-кан, шажын-чудулге, үзел-бодалдары таарышпаан. Мону черлик, мелегей чо-рук дээрден өскө чүү дээр-ри? Шынап-ла, чүү дээш, хандыг сорулгалыг чурт-тап чоруур бис, чогуур үезинде Сергей Хертек шын-на айтыргыны көдүргөн. Чүпү кылза, канчалза экил? Хостуг эрге демократия ол эки. Оон эки чүве турбас. Хостуг эрге дээр-ге-ле, экни-даа, бакты-даа бүгү-ле са-дынганын кылар, үлгө-дир дээш ол эвес-ле бол-гай. Хостуг эрге база хем-чээлдиг. Кандыг даа кем-чок хамааты кижиниң хостуг эргезинче, өңчү-хө-реңгизинче, амы-тынныче халдаары, хора чедирери — ниятилерге, күрүнеге удуур чорук. Ол хиреде өлүрүкчү, оор, үптөкчи-даа чорук кылган кижилерин ниятилерден тускайлаары бергенде кел чыдар Мээң бодап турарым-биле алыр-га, ол талазы-биле хоой-лу-дурм камгалаар орган-нарда (хөй кезинде дээр-мен) ак сеткилдиг эвес кижилерниң ажылдап кире-

бергенниде. Ниятилер амыдралы-нын кол шимчедикчизи, амгы-агыйның кайы-даа адырларында, кандыг-даа хевирлеринде ажылдап чоруур кижилериниң хөй кезин-ле "өзөк дөңгүп" "халдан салбайн-на" агым-айы-биле өскөрдөрдү ду-давай, бораланып чурт-тап чоруур боор-дур. Кижилер бүүрүзүңүз мөзүзүңүз мо-

раль-этиктиг шынарның болгаш профессионал мер-гежилерин даа айы-биле кижилерден өскө магалыг, чараш чангыс сөс-биле "кижи экизи оон эртпес" кижилер бар-даа болза, бүгү ниятилерге хамаар-ыштыр алырга, олар эвээш. Ындыг-даа болза чогуу-на шак ындыг кижилерин ачызында нияти-лер бодуңу кончуг шорул-галыктың нарын-берге оруу-биле, бичилеп-даа болза, бурунгаарлап орап

Мөңгө нация, күрүне-даа, ниятилер-даа турбас, үргүдүчү солчуп, чаарты-нып, чамдыкта ис чок чи-дип-даа турарын төөгү ба-дыткан турар болгай. Ам-дызында бо чырык өр-төчөйдө кижилер болуп тө-руттүңүз, чаааттынып келген амытан бүүрүзү шы-даар-ла шаа-биле бодуңуң кижилер мөзүзүңүз ышкын-май, амдыралдың кон-чуг берге үезинде-даа оон үнер аргазын бодап, бак-ла чүве кылбайн (мелеге-лейн, каржыланмайн) чора-ла, оон эки чүве турбас. Бодум хуумда, шак-ла мыйчаар кызып чурттап чор мен.

Хертик ХЕРТЕК. Кызыл-Хая суур, Мөңгүн-Тайга кожуу.

Чоннуң сеткилин хомудатпаан

Тывага бир дугаар электри станциясы 1925 чылда Кызыл хоорайга акылдап эгезлэн. Оон эгезлеш Тыва Арат Республиканың электр энергиясынын таласы-биле СОЭ-ини таласында доктормал дузаны чедирип келген. 1932 чылда Кызыл хоорайга азын улуг күштүг электри станциясы ачылгаш кыргыны улуг байырдал болган. Ол үеде хоорайны электри энергиязын ачыл-лаар улуг бүүрүлгөлөр боттарына бичил электри станциялар акылдап турган. Төп электри станциязы Чомак бажынын, эмпонели, культура албан черлерин, кол бүүрүлгөлөрин кол-дуунда харылап турган.

1938 чылда Шагаан-Арыг, Бай-Хакка, 1941 чылда Чадаанага, 1942 чылда Туран болгаш Кызыл-Мажалыкка электри станциялары акылдап эгез-лэн. Каян областтың күө-сөкчи комитетинге комму-наал ажил-агый квалди-зин тургусканының сөө-лүндө Тываның көдээ ко-жуунары болгаш чурттап-чыныг суурлары дизель-биле акылдап бичил элект-ри станциялары-биле доо-зазын хандырган турган.

1962 чылдын февраль 5-те Тываның электри чет-килериниң төрттүңгөн ху-вү деп санап болур, ол амгы үеде "Тувкоммун-эргө" республика бүү-рүлгөзү-дир. Оон баштай-гы удуруткучууна Иван Яковлевич Чижиков акылдап чораан. Оон бээр 38 чыл эрткен. "Тувком-мунэргө" дык хөй өскөрдү кижилерин болгу-лаан. Оон директоруна Борис Павлович Григорьев 29 чыл ажылдаш, хүн-дүлүг дыштанылгаче үн-гөн. Оон чанынга хөй чыл-дарда кол инженерлер акылдап чораан В.П. Мельниченко, амгы үеде "Тувкоммунэргө" удуруткучууна акылдап чоруур. Энергетика тала-зы-биле ачы-ханыазы бол-гаш база хөй чылдарда ак-сеткилдиг ажилы дээш ол Тыва Республиканының "Шылгарангай күш-ажыл дээш" медаль-биле чоок-та чаа шаңнаткан.

Электри энергиязының чарыгалы 1925 чылда 0,2 млн. киловатт турган бол-за, ам 210 млн. киловатт четкен, чыныг энергиязы-нын чарыгалы 1984 чыл-да 500 килокалорий тур-ган, 2000 чылда 774 кило-калорий чедип турар. 1968 чылда электри четкилери-

ниң нияти хемчээли 380,5 километр турган, ам 930 километр, чыныг четкиле-ри 1968 чылда 28 кило-метр турган болза, 78 ки-лометр чедир өскөн. "Тувкоммунэргө"—рес-публикада эң улуг бүүрүл-гөлериң бирээзи, ында ниятизи-биле 659 тускай эртемниг специалистер акылдап турар. Олар Кы-зыл хоорайны, Сүт-Хөлдүң, Тээлинни, Кызыл-Ма-жалыктың, Самагалдай-нын, Эрзинниң, Хандагай-тынды, Тураның, Чада-аның, Шагаан-Арыгның, Чаа-Хөлдүң, Бай-Хаактың, Сарыг-Септин электри чет-килерин харылап турар.

Оон-биле чергелештир 500 подстанцияларын, бир муң километр ажыг элект-ри дамчыдылганының шу-гууларын, 7 үлекчи пунк-туларын, 30 километр ка-бель шугуумун, кудумчу чырып турар 18 муң чыл-дыкты, 100 муң хире счеткилери, 20 муң электри плиталарын, 57 котелдарын, одаар 11 ко-тедьналарын болгаш 30 километр чыныг четкиле-рин доктормал хынап, акылдаарына таарымчал-дыг байдалды тургузуп турар. Кыдык сонгу чак-ке хамаарыштырып каан кожуунарга дизель-биле акылдаар электри стан-циялары боттарының ба-лансызында тудуп турар. "Тувкоммунэргө" бодуңуң ажилыга бер-диг, бедик мергежил-дер тускай эртемниглер акылдап турар. Оларныг шугуру ажил-ажындан, бижыг тура-соруундан кыштын соогуңда, чайныг изинде кандыг-даа үеде электри четкилеринге үрелиштин болуруга, докт-тар-моондак чокка эдип турарлар. Оларныг ажил-

ниң дугайында чон-нуң талазында чөптүг хо-муудалар сөөлү үеде кир-бестөөш. Чуртта тургусту-нуп келген экономикаыг кризистин уружунда чурттагыч чоннуң амдыр-ал денелери кудулаанын-дан чүве ийикпе, чамдык казып-чылбы кижилер электри удазыннары, счеткилери дээш, өскө-даа материалды өңчүп оор-лап турары хомуланчыг апарган. "Тувкоммунэ-ргө" дээрге Тывада эң-не хоочун бүүрүлгөлөрүниң бирээзи, оон үндезини 1925 чылда салдынган дээр болумуза, частыгыр болбас боор. Оон баштай-гы тускай эртемниглер, удуруткучулары Москвал-дан чалаттырып көп акылдап турарының төөгү материал-дары бадтыкп турар. Бо хүндөрдө "Тувкоммун-эргө" бедик мергежил-дери, тускай эртемниг ин-женер кадрлар-биле хан-дыртынган. Ажылдыг бердигин ак сеткилди, мурнакчы ажилчынар оларда хөй, чижээлээрге, инженер-инспектор А.М. Губаев, контролер Т.В. Шаманова, септелге мас-тери И.Е. Домрачев, Тоо-ра-Хемде, Мугур-Аксында дизель электри станция-ларының мастерлери О.Х. Ширия, О.Ч. Иргит, Ча-даанада участогуңу кон-тролеру М.К. Саая, Элек-три участогуңда электри-монтер А.С. Салчак олар хамааржыр.

Нарын-берге үени чурт-тап эртп-даа турар бол-зувуса, "Тувкоммунэ-ргө" удуруткучузы, оон тускай эртемниглер чон-нуң сеткилин хомудат-паан деп чугаалап болур. Чүге дээрге боттары ка-рылгалыг-даа акылдап ту-рар болза, олар электри энергиязының өртөөн та-лайтыр өстүрбээ, чоннуң амдыралына таарымчал-дыг кылдыр тургусканын-да. Бир эвес чоннуң ачка-шалың орулганы көүдөй бээр болза, ону таарыш-тыр өстүрүп болбайн кан-чаар, рыноктуң негелдизи ындыг болгай.

Сергей ХЕРТЕК.

Тыва милицияның 75 чылынга тураскааткан конкурска "МЫНДА МИНА БАР"

Очерк

ЧЕЧЕН РЕСПУБЛИКА. Дайын. Частышкынар даажы. Ында-мында ба-лыгланган шериглерин уе-човууру. Россияныг бүгү будуңнарында иелер-ниң карааның чажы. Да-йын кижиге чүге кара-чажы, качыгал эккээр. Сактырга, медерелдиг кижилер каян-даа дайыл-дашпас ышкаш. Ол хире-зинде...

Диагностка чепсектиг чөрүлдээрге киришкеш келген анык дайынчыга ужуражыры-биле ТР-ниң ИХЯ-зының Кызыл хоорайда ыт-биле ажылдаар кинолог албан төвүнүң черинче бар чор мен. Орук-ка үш хире харлыг бичи оол эдери алган, прапор-щик дужаалдыг анык шагдаа ужуражып келди. Оон-биле хол тутчуп мен-дилештим. Богда, оол база холун сунуп келди.

— Кандыг кончуг эрес-эр боор Аман эгелээш улус-биле менделешип турар — деп мактадым. — Ындыг оол харын. Кижилер бүүрүзү-биле мен-дилешир — деп, анык ада харылады. Чораан чоруум дугайың аңаа чугааладым. Богда, сураглап чораан кижим, бо очеригим маадыр, ТР-ниң ИХЯ-зының ыт-биле ажылдаар албан төвүнүң прапорщик Вадим Влади-мирович Мөңгүн-оол ол болду Ынчан мен ону топ-тап көрдүм. Борбаксымаар карактарлыг, бичил хер-тешизмээр думчуктуг, шыдамык, соруктуу хүрең шарайындан илден, орту-мак сынын эр болду.

Ажылдаар черинче кир-рип, олоруң алгаш, там-жып, чугаалажып эгеледи-вис Вадим Владимирович Мөңгүн-оол 1972 чылда Каа-Хем кожуунда Суг-Бажы суурга төрттүңгөн. 1990 чылда Суг-Бажы ор-тумак школазың чедиш-кениг дооскан. 1990—1992 чылдарда Казахстан-ның Мангышлак областы-на Акдау (Ак Даг) хоорай-га шитки херектер ке-ээниге шериг албанын эрттирген. Ынчан ол Ман-гышлак атом-энергетик кризистин уружунда чурттагыч чоннуң амдыр-ал денелери кудулаанын-дан чүве ийикпе, чамдык казып-чылбы кижилер электри удазыннары, счеткилери дээш, өскө-даа материалды өңчүп оор-лап турары хомуланчыг апарган. "Тувкоммунэ-ргө" дээрге Тывада эң-не хоочун бүүрүлгөлөрүниң бирээзи, оон үндезини 1925 чылда салдынган дээр болумуза, частыгыр болбас боор. Оон баштай-гы тускай эртемниглер, удуруткучулары Москвал-дан чалаттырып көп акылдап турарының төөгү материал-дары бадтыкп турар. Бо хүндөрдө "Тувкоммун-эргө" бедик мергежил-дери, тускай эртемниг ин-женер кадрлар-биле хан-дыртынган. Ажылдыг бердигин ак сеткилди, мурнакчы ажилчынар оларда хөй, чижээлээрге, инженер-инспектор А.М. Губаев, контролер Т.В. Шаманова, септелге мас-тери И.Е. Домрачев, Тоо-ра-Хемде, Мугур-Аксында дизель электри станция-ларының мастерлери О.Х. Ширия, О.Ч. Иргит, Ча-даанада участогуңу кон-тролеру М.К. Саая, Элек-три участогуңда электри-монтер А.С. Салчак олар хамааржыр.

Нарын-берге үени чурт-тап эртп-даа турар бол-зувуса, "Тувкоммунэ-ргө" удуруткучузы, оон тускай эртемниглер чон-нуң сеткилин хомудат-паан деп чугаалап болур. Чүге дээрге боттары ка-рылгалыг-даа акылдап ту-рар болза, олар электри энергиязының өртөөн та-лайтыр өстүрбээ, чоннуң амдыралына таарымчал-дыг кылдыр тургусканын-да. Бир эвес чоннуң ачка-шалың орулганы көүдөй бээр болза, ону таарыш-тыр өстүрүп болбайн кан-чаар, рыноктуң негелдизи ындыг болгай.

Сербей ХЕРТЕК.

хөй ажил, шыдамык чорук херек. 1999 чылда Вадим кады ажылдап турар эжи И. Г. Бедрина-биле кады Донда Ростов хоорайже билин бедидип, ийи ай өөрегеш келген Ол үеде чедир "Жаннета" ок-боо, мина, частыг бүүрүмелдер дээр дуржулгалыг ыт апарган. Өөредип каанын езугаар ол мина чыды билип кааш, ол черни кайы хамаанчок дырбактап, каскынап ту-руп бербес (казар бол-за, мина часты бээр болгай), чүге чанынга олу-руп алыр. Бир эвес ыт чыт хап, дим эвип чорааш, олу-руп алыр болза, мина нунда мина бар болганы ол. Ынчан саперлар боттарының ажылын эге-лээр.

Эки ажил-дыг, дуржулгалыг ин-спектор-ки-нолог апар-ган мили-цияныг пра-порщик Ва-дим Влади-мирович Мөңгүн-оол-дуңгун 1999 чыл-дын август 21-де дайын-чы үскөдөжикчинер бол-луп турган Дагестаның Чечен Республика-биле кызыгаарлашкы Батляк-ский районунче өскө өөрү-биле сургажчылап чор-тукан. Оон дөрт буттук дайынчы өңүү "Жанне-та" база кады чораан. Ты-ва ышкаш бедик-бедик да-ларлыг, дегем-делгем шөлдөргү дагымчык но-гаан, абрикос, яблоня, гру-шадар үнүгөн, чагай хо-рузуңу Дагестаның Раха-та, Ансалта, Таңдо деп суурларына баштай чеди-п, тулуушкуннар үезинде үрелген бажынарда, ку-дичулдарда, огород шөл-деринден миналарын, ча-дырып каан ок-бооларын тыварына киришкен.

ШАМИЛЬ БАСАЕВТИҢ ДЭЭРБЕЧИЛЕРИ та кан-дыг үзел-бодалдыг ул де-вискээрже шүргүп келген чүве? Чурттакчылары де-зин чоруй барган суурлар-ны үрелген кончуг. Ба-жынар эвн, эд-септерин кагылапкан. Та дөзүп чо-рун тура, чурттакчылар үнелгич чүүлдер ап тур-гаш үжөп каапкан, та дээр-белер үптөп тургаш, үе-нөп каапкан, чамдык ба-жынарны ишти аай-баш чок, шафтарында инди-хестерни шала кырыче уш-баш чок кылдыр окта-дылап каапкан болган. Таңдо суурнуң төп кудум-чузуңга чоруп тургаш, Вадим өскө шериглерин барбайн турган участо-гуна карамчыг доурак көрүп каан. Бир-ле чүве-ни хөвп кааныг дөңгө-чек болган. "Жаннетаны" апаргаш, чыттадытарга, ол олуруп алган, "Мында мина бар!" — деп оон "чу-гаалап", сагындырып та-хөй үе херек. Амандыг чөм кескиндизи тудуп ал-дыртып, кулу дымдырып: "Чыт" — деп, өрү көдүр-гөш: "Тур" — деп коман-далап тургаш, өөредир бооп тур. Чамдыкта "Чыт" деп команда бээрге, ыт думчуңуң бадыргаш, ужа-зын көдүрүп алгаш-да ту-руп бээр. Ынчан оорган-зындан башып тургаш, чы-тырып өөредир. Частыг бүүрүмелдер, дары чыды сиңирип каан чүүлдү чы-таткаш, оон чажырып кааш, тыптырып өөредир чүдөн берге, нарын. Анаа

частыг чүүлдерни, мина-ларны арылап доозуштар-га, Вадим болгаш оон өөрүн Дагестаның төвү Махачкала хоорайже бичил дымтадырып чору-дуккан. Аңаа анык пра-порщиктиг сагыш-сетки-линге артып калган онза-гай чүүл — дагестан чо-нуң өөрүшкүзү, Россия-нын өскө девискээрлерин-де дузалажып чедип кел-ген дайынчыларга өөрүп четтиришкени. Вадим

өөрү-биле Махачкалага турган каш хонуктарында Каспий далайга эшти кааптар дээш ийикпе азы почтага барып Тывада улузу биле телефон дам-чыштыр харылажы каап-тар дээш, автобустарга, таксилерге чоруурга, те-левир черле албас болган. Чамдык ларектардан шилдиг ижер суксуң са-дарга, бирээзи артыкка халас бээр болган.

Махачкала хоорайга каш хондук дымтадырган соонда оларны база-ла Че-чен Республика-биле кы-зыгаарлашкы черде Кара-мык суурже чорудулган Анаа боттарын "вахабис-тер" деп адаттынган дээр-белдер турганы илэрээ. Олар сууруңа кагыш чора-ла үр болбаан Ынчанга улуг ырааның хире, дүне-дери Россияны иштиги херектер органнарының дайынчыларының туруш-тары миномет-биле боо-дан туруп бээр болган. Кайын боолуп турары билдирмес Чүлге снаряд-тың ужулуп кел чыдары дымталып Ындыг тавар-рылгаларда бижы камга-ла иштинеде милиция акылдакчыларына чиж-ренчиг-ле, каракты шим-де, кулакты кызыпкыш, снарядтың каяа дужери манаар апар Дайынчы-ларның амы-тын дээш Төп команддал чөриң сагыш салышкының, улуг ажылының ачызында Вадим сугуң турган ке-ээниге улуг чидиргилер болбаан. Бир удаа чангыс миты снаряд буюндузу ба-лыглаан. Карамачы суур-га кажаада каш хонук от-таваан, аш инектер-даа та-варышкылаан. Ээлери де-зин тура далашкы, ажи-дип четкиңиз хире Ындыг инектерни дайынчы-лар суур чажырганына хү-дээди турганнар.

КАРАМАХИНИҢ СООН-ДА олар Чабанмахи суур-га чедип келгенер Анаа анык прапорщик Вадим Мөңгүн-оол дээрбечилер-ниң бижыг камгалалын көргөн Бажынарны боо-лажырынга таарыштыр, черниң байдалы-биле ара-лайтыр туткулуп каан. Вахабистерниг штавын турган дег элээде аажок дегем чартык чер бажың бар Оон ханаларында аар өртөктиг хевистерни ас-

кан. Бир хевисти дүжүр солпарга, ханада даг иш-тинче хаялпап кир бер-ген тунвель бар болган. Тускай дужаал чокта, минаар кым-даа кирбээ. Оон иштине мина салып азы кедег тургузуу кааны чадавас.

Чабанмахи суурнуң төп кудумчуларыңче Вадим-ниг кезек ыттары-биле "БТР" деп дайынчы ма-шиналарга олоруң алгаш, кирип турганнар. Оон келген 8 кг хире аар ден-зиг шөйбек бетон оон чүге кыры-биле ужулуп эрткеш, черже кадалы берген. Чаяан бооп, бир халап анаа чайлаан. Би-чин-ле озадыан болуңза, бел кезинден үзе шаап-тар турган-дыр деп, өөрү сагындырган.

Шак ынчаар Ада-чурту Россияны мурнуңа да-йынчы хүлээлгезин күө-сеткеш, ТР-ниң ИХЯ-зы-ның ыт-биле ажылдаар ки-

ноло албан төвүнүң ажилдакчысы, милиция-ның прапорщик Вадим Владимирович Мөңгүн-оол Тываның сентябрь 28-те чанып келген. Оон хөзөөн Согуз Кавказ де-вискээринге хоойлу-дурм чокка чөспөгөнгөн баңда бөлүктери чок кылыр-га болгаш оларның ажил-чорудулгаларының хора-лыг уруктарың узуткаа-рынга көргүскөн эрес-ди-дим чоруу дээш шаңат-каны "Хөй-нигитиниң тай-быч ижин камгалаар хем-чеге шылгалары дээш" деп медаль, "Дайынчы опера-цияларын кижикчиңиз", "ИХЯ албаныга шыгалар дээш" деп, хөрек демдекте-ри каастап чоруу.

БИСТИН ЧУГААВЫС УЕЗИНДЕ адазының ча-ныдан ыраваан бичил чашты Сабыт деп адаар болду. Адазы дег эрес бооп өзерин анаа күзе-ди Дайынчы өңүү "Жаннетаны" меңээ көр-гүзериң Вадим Влади-мировичден диледим. Ээзин көрүп кааш, хөдөк өөрүп, сымнайып турган ытты Вадим үндүрүп кел-ди Амыраан "Жаннета" кезек ынай-бээр халып, шурап тур. Ыа аразында ээзи частыг чүүдү чыды-сиген чүүлдү ында тур-ган чүк машиназының адаанче чажырып кады. Ынчанга Вадим Влади-мирович ыды кыйгыраш, машинаже салыты. "Жаннета" холаны тип алган чанында олур Сет-кил ханышкының чугаа болгаш солун көргүзүп дээш милицияны прапор-щик В. В. Мөңгүн-оолга өөрүп четтиргеш, ажил албаныга улуг чедиш-кенин күзээш, оон биле болгаш "Жаннета" биле байырлашкы, чоруп-тун. Орукка ийи дайын-чы өңүү үр-ле сагышым-да ыравайн, сеткилимге чуруттуу чорду.

Борис ОНДАР.

Милицияныг прапорщик В. В. Мөңгүн-оол дайынчы өңүү "Жаннета"-биле.

Бодалдар

БОРА-БҮДҮН ЧУРТТАП ЧОР МЕН

Дүүн кежээ орайтады чыдыккан болгаш дүне чык кылдыр удаан болдум.
Авам күжүр арааш чок болгандан бээр үр-ле болган чүве. Уйгум аразында дүжүмде ол мээң чанымда сандайла кээп олуруп алган, мөчө көрүп орап болду. Мен ону ылап танып кааш, өөрүй хона бердим "Авам черле мыдыг, ажы-төлү дээш, кандыг чурттап чоруурдун көрүп, үргүлчү сагыш човап чоруур утундурбас кижиле болгай хөөкүй" — деп чоргаарлап бодап чыдырдым, ол:

Кээгин шыдап эртер ужурул. Оон бээр үр болбаан, ынчаарда школага ажилдаарга, школа септээр акшаны, хөмүр акшаны күрүө төлөп бээр турду. А башкыларга бажынын одаарына үш-дөрт тонна хөмүрүнү, чырык өртөөн чыра төлөп турган. Ол чорук көдээде башкыларга сагыш човаашкыны илерели болган. Харын мырында өөреникчилер школадан номнарын халаска ап өөренип турганы, биялге чүткүлдү көдүрүп, оларга утундурбас өөрүшкүнү болдуруп турган.

Ам школада ажилдап турар башкыларга, илден боор, ол ышкыш байдал тургустуу маан. Чамдык өөреникчилер эге школада беш амьдралын азын-биле өөренип чоруй барып болур, ону кымдаа школага эгидер дээш кыспас. Ооң ужурудан хөй школаларны өөреникчилерини саны эвээп, класс-

ди эртемниг башкылар бир дугаар чылындан эгелээш, беш чыл иштинде дээди категорияга чедип болур, ынчан оң шалыны 30-40 чылда ажилдаан башкылар-биле деннежи бээр арганы берип турар. Ону чедип алыр дээш, анык башкы школага кел сал-ла, кызыкмак ажилдаар ужурул. Аттегастия эртип албаска, шалың эвээш болур. Мен бодаарымга, анык башкыларга аттегастия ажыктыг, а стажтыг башкыларга ооң ажың эвээш.

Бистин республиканың чамдык школаларында боттары дузалап ажилга агыйлары ажиттынып, тускай мал-маган азырап, тараа тарып ап турарын эки чүдү деп көөр мен. Шул

паан, курлавырларын куступтай санаан, кармактарын катап-катап каткап, ажык-чарлы-биле албатыларынга чарлап, сүмөлешпэенин кижиле кайтар. Аана-ла-бир биле ол, билбесе ол деп бодал-биле башкыларга шалынын бо берге өйдө эвээшти санап берип турганын бодаарга, буруулук кижиле тыты берген дег.

Республиканыста фабрика, завод эвээш, хавыт акша хирелги-ле харын. Ынчалза-даа Тывада мал азыравайн, чер ажыглавайн турар улус кайда боор. Кандыг-даа мал дөрт буду-биле чери саза баян, сугуу жип, сизгени чип турар болганда, оларнын бажын саян үндүт оонар болгай. Ындүг үндүттөр шаадыла-ла биске турган ийик.

Ажыл соксадышкынын үезинде башкылар дугайында материалдарын солундардан номчуп турдум, башкы кижиле болганда мээң ол чугула. Ында бижип турарын аларга, пенсионер башкылар баштап турар, анык башкылар ону кылбаан хевирлг кылдыр бижиглээн болулар. Соолузде солундардан номчуурумга, башкыларнын ажыл соксадышкынын түнөлчөк, шын эвес болган, молчудупкен дээш бодалдарын бижип каан боор чорду. Башкылар ажыл соксадыш турда, хөй хуралдар болуп, чугаалажып, айтыржып турган, ол душта профэвилел даргалары, прокуратура ажилдакчылар байдалды тынап турган эвеспе. Мында башкылар хоойлу эзугаар эргезиң ажыглаа-дыр, та түнөлчөк болуулу, та түнөлчөк болуулу — ол боттарыныын херээвис.

Авам, мени ачам-биле (ужен чылдарын ортуздан эгелен) хөй кардарып, асты эзертеп муңдур кылдыр өстүрүп кагдырар. Оон мен ийи инстингт дооскаш, ийи дипломнуң апаргаш, башкылап, директорлап, өөрдилге эргелекчилеп ажилдап чоруурумга, аажок өөрүп чорудун чоп. Багай олду эгезинде ындыг кижиле болу бээр деп бодаваан боор сен.

Билер сен, бис ынчаарда бай-даа эвес, чүзүн савай каш мал-маганын, ортумак шыдадыг колхозка кирдивис ийин. Соолузде ачамны чон "партия" деп шолалар болчук. "Чон сөзү — бурган сөзү" дээр ийик. Школаны, интернатты араатар тулуккайла, мени кашпалдыг хамык чалынып биле кады класстарга өөренип, интернатка чененип, чурттап-даа чордум. Башкыныстың өөртекенин эзугаар билип алганмысты орус башкыга тываалап харылаарымыска, бир тыва башкы очулдуруп бээр турган. Ынчан орус өөрдилге номнарын тыва дилче очулдурган, бистин өөрдип турганын сактыр-дыр мен. "Ада көрбээнин огу көөр" деп улустуң үлегер домаа бар. Бис ам демократтыг ниятвиледе чурттап, ажилдап чор бис. Шынын чугаалаарга, акты ак дээр, караны кара дээр, шунту ажилды хоойлу дүүштүр көөр. Он чыл мурунда чамдык даргалар "нээ" чок ниятвиледе бис тургузар бис деп чарлап турду. Ол та кажан болур чүве?

Амгы үеде школаларда шаанда ышкыш өөреникчилер организациалары чогундан оларнын кылып турар ажилдары эвээжээш. Школа амьдралы солун эвес болган. Сөөлүг чылдарда башкыларны шалынын улгаттырганда, күзөөн башкыларга аттегастияны тускай комиссия эрттирерин көргөн. Чаа келген, дээр тарбаган бар бооп турар. Ону камгалаанын аргазы чок. Хөй тарбаганын турган Доора-Хову, Ажыг-Суг, Бугалыг, Кара-Хову, Ак-Адыр деп черлерде карака көзүлдүр-ле чылдап чилче тарбаганын саны эвээжеп орап болгаш, ол черлерде тарбаганын көстүрү тарамык апарган.

Менгүн-Тайганың чону ол ховар чүдүлери ша-шаандан бээр боттарынын амьдралына ажилга келген. Менгүн-Тайга кожуун болгаш оң чурттакчылары Кыдык соңу чүктүп чурттакчыларынга хамааржыр. Кыдык соңу чүктүп биче-буурай чону чамдык дийр амыттанары, үнүштери чеже-даа Кызыл дептерде болза, Россия Федерациянын Кыдык соңу чүктүп чонунун эзугаар ол дийр амыттанары, үнүштери чүгө боттарынын амьдралына херээжээш-биле ажилга болур. А оон кежин, үзүн, өдүн болгаш эске-даа продукцияларын салып-саары шыгыны хорутулг. Ынчалга 1999 чылдын сентябрь 30-де Менгүн-Тайга кожуунун Телээкчилерини кожуун хуралынын Россия Федерациянын Кыдык соңу чүк улустарынын дугайында дүрүмүгө үнелээш, хүлээп алган шиптирпиз эзугаар кожуун девискээригге тарбаганын чылдыңна август 10-дан

сентябрь 10-га чедир, даг кожууны сентябрь 1-ден эгелеп чүгө кожуун девискээринде доктаамал чурттап турар улуска тускай өрткит чөпшээрлел эзугаар айнаары болгаш ө-бүлөгө 15-20 килограммдан көүлөпейн согуна казып аларын чөпшээрлел турар. Ол тарбаганы болгаш согуназы саары-сайгары хорутулг. Эске черлерде, кожуулардан келген улуска тарбаганы айнаары, даг согуназы казып аларынга кандыг-даа чөпшээрлел турбас ужурул. Бо дүрүмүр шиптирлер эзугаар доктааттыганын үнелериле тускай чөпшээрлел эзугаар тарбаганы айнаар, даг согуназы алыр болза, бойдука улуг-ла хора чедирбес. Кандыг-даа кижиле доктааттыганын үнелерин савыгайн, чөпшээрлел чок тарбаганына, согунаалап болза, бойду камгалаанын инспекторларынын шыгыны-биле торгадыр апар.

Орус педагог В.А.Сухомлинскийнин чугаазында "Силерини мурунунда кырган кижиле туруткандыг, ол амьдралдыг узуу оруун өрткөн, улуг дүрүмүгүгү" дээнин сактып ор мен. Ажыл соксадышкынын сорул эвес-даа болза, пардалга кырган, анык башкылар дугайында чугаа чоруп турду. Кижиле кыраанда-даа черле ындыг, ам-даа хөйүн кылып каайн ажы-төлүмгө дээш халбактаанып-ла чоруур. Кудумчуга кырган башкы үзүп келгеш, чүве чугаалаарга, олче ширяйн көрүп, эпчоксунган херээ бар бе? Шынында ол чүпү чугаалаар дээнил, ону билип алары, үнелээр чүгүл! А ол кырган башкы школада 30 шақтыг, хөй ашка ап турар, а анык башкы 10 шақтыг, эвээш ашка ап турар деп элдесинген болулар. Кандыг-даа ажилга дугуржулга, бузурел турар болгай.

Чайырлыг ОНДАР, Кызыл хоорай, № 9 школа-гимназияда башкы.

ТӨРҮТТҮГҮНГҮН ХУНУ-БИЛЕ!

Бистин уруусу Авиа Коадыр-ооловн БЭГЗИ июнь айны 6-да мугур 30 харлаар. Ол ийн оолдун нези болбушаан, саарлыкч мергежилни улам сайзырадып, үр-түндөлдиг ажилдап чоруур. Уруууска кежик-чолдуг чуртталганы күзөвшисаан, дараазында одуругларын бараалгадыр-дыр бис: Дөрт оол, уш кыс — "Чели-Хаваның" Төлөп ишчи ортууну сен; Авам ышкыш, ачан ышкыш, Ажилгырыг оскунмай чор. "Коммерсант" уруг-ла дээш, Хоор чонун кочулаас: Уе-шагыны мады-биле Ууле-херээ, ажилың-дыр. Ада, нези: Коадыр-оол Монгушович биле Соолуздо Монгушовн БЭГЗИЛЕР.

Май 31-де бистин эргим дунмавыс Оолак Биченкович МОНГУШ 30, чаптангы огу Чочен-оол 1 харлап турар. Адамкыларын төрттүгүн хунун таварыштыр байыр чедирип, бүгү-ле чүдүлөгө экини күзөвшисаан, дараазында каш одуругларын бараалгаттыныс. Чагай шакта төрттүгүн хуну-биле Чанын күшту калкыштыла, өөрүшкүнү, Делегейде эзэртинмес эки чүдүлү Чеге чедир мөгөйбисаан, суул тур бис. Шамбалга урба, чөстези, оларнык оолдары Орпан, Эрес, Омак.

ЭЗАЧЕГАНГ ХУРАА

"Тыва Республиканың Улустуң банкызы" Акционер Банк деп анык акционер ниятчил ЭЗЛЧЕГЛИГ ХУРАЛЫН 2000 чылдың июнь 22-де 10 шакта Кызыл хоорайның Кочетов кудумчузунда 35 дугаарлыг бажыңга, банкынын конторазына эрттирер деп турар дугайында бодунуң акционерлеринге дындадып тур. ЧУГААЛАЖЫ АЙТЫРГЫЛАРЫ: 1999 чылдың түнүлдериниң талазы-биле банк президентизиниң отчету. Ревизия комиссияныын даргазынын отчету. 2000 чылдың январь 1-де байдал-биле бухгалтер балансынын чыл отчетун бадылаары. "Хакаудит" КХН-ниң аудит фирманынын 2000 чылда аудит хыналдазын бадылаар дугайында. Устав капиталынын хемчээлин хууда хөрөңжини хемчээлинге дүүштүр тургузар айтыргыны шиптирлээр. Банк чөвүлелиниң кежигүннерин сонгууру. Ревизия комиссияныын болгаш ревизия комиссияныын даргазын сонгууру. "ТР-ниң Улустуң банкызы" АБ-ниң нияти хуралына киржир эргелиг акционерлерин даазызын 2000 чылдың июнь 21-де кылдыр доктадыр. "ТР-ниң Улустуң банкызы" АБ ААН-ниң Уставына эскерилелерин болгаш немелделерин дугуржуп, чөпшээржир дугайында дилегте ат салыр төлээ кижини томуйлаар дугайында. "Тыва Республиканың Улустуң банкызы" акционер банк деп анык акционер ниятчилдик президентизин сонгууру.

Ооржак Кирбеевич Маадыр

лекция бооп ажилдаан. 1961 чылдан эгелеп партия ажылыне шилчөөн. 1961—1963 чылдарда Ооржак Кирбеевич Маадыр партия обкомунун кедээ ажил-агый килдизинге ажилдаан. 1963 чылдан 1980 чылга чедир улуг мал эмчизи болуп, мал эмшелгезин эргелекчилеп, бүгү назыны мал ажилыга бараалгаткан. Даанган ажилы ак сеткилдиле-биле күүсөдип чораян болгаш мал ажил-агыйны сайзыралыга улуг үлүг-хуузын кирген.

Ооржак Кирбеевич — өг-бүлөзунин төлөпчү адазы. Өөнүң ишти хувдүлүг башкы чуртталганы кандыг-даа үезинде эргим экинге чөлөнгинш болуп чораян. Ажы-төлү адазынын соон салган, дээди эртемни чедип алган, Тываның улус ажил-агыйнының специалистерин болуп ажилдап, чурттап чоруурлар. Ооң кылып келген күш-ажылы хилас барбаан. Биче болгаш ак сеткилдиг, дузааргак, ажил-ишчи, чочку, хоочун өгбөвис Ооржак Кирбеевич, Маадырнын чырыктыг өөрүшкө хөрөңжүн чүрөктервиске кезээ-мөңгөде артар.

ТР-ниң Нияти болгаш профессионал өөрдилге яамызы Улус өөрдилге болгаш эртем ажилдакчыларын профэвилелини республика комитетиниң даргазы чораян, Улус өөрдилгезиниң болгаш күш-ажылың коочууну, Россиянын улус чырыдышкынын тергини

Кызыл дептер ТАРБАГАН, ДАГ СОГУНАЗЫ

Бо материалды Тываның чамдык кожуунарынын чонунга кыска таймыр кылдыр боюпур бодалдыг мен.

Менгүн-Тайга кожуун бистин Тываныста Россия Федерацияныын болгаш Тыва Республиканы Кызыл дептеринде кирген ховар дийр амыттанары, үнүштери-биле элбек черлеринде бирээш деп, чон билер. Чүү дээш ховар дийр амыттанары, үнүштери Кызыл дептерге киярер деп чүвени тайылбыр чокка-ла чон билер ужурул. Кысказы-биле тайылбырлаарга ол ховар дийр амыттанар, үнүштери Россиянында база оод иштинде Тыванын-лаа девискээлдеринде ховартап, теңириниң кырынга кээрге, ам Кызыл дептерге киярер ужура таваржыр. Кызыл дептерге кирген соода ол дийр амыттанары, үнүштери айнаары, белеткен алыр шыгыны хорутулг

болгаш тускай камгалала турар ужурул. Менгүн-Тайгада бир онзагай, солун амьдралдыг, ээди, кежи, үзү, өдү үлүптен бээр амьдралга ажыкты бадыткаттыганын аң-тарбаган бооп турар. Россия Федерацияныын Долгандыр турар бойду хурээлини камгалаар талазы-биле күрүө комитетиниң даргазынын 1997 чылдын декабрь 19-та салып үндүргени № 569 дузалаан эзугаар тарбаганын Россиянын Кызыл дептеринде киярер. Чүгө дие бо онзагай дийр амытан Россияны, Тываны девискээринде ховартап, эвээжеп турарын херечилеп турар. Шынап-ла, чүгө Тыванын ач көрээлинер. 1950—70 чылдарга чедир тарбаган республика-

хире тарбаган бар бооп турар. Ону камгалаанын аргазы чок. Хөй тарбаганын турган Доора-Хову, Ажыг-Суг, Бугалыг, Кара-Хову, Ак-Адыр деп черлерде карака көзүлдүр-ле чылдап чилче тарбаганын саны эвээжеп орап болгаш, ол черлерде тарбаганын көстүрү тарамык апарган. Менгүн-Тайганың девискээринде дагларда унуп турар согуназы бистин чонуну даг согуназы дээр. А херек кырында эртемденер ол согуназы алай согуназы деп алаар. Ол согуна диле деннедилер 1800—2400 метр бедик черлерге үнер болгаш эм шынарлыг. Даг согуназы база-ла Россияны болгаш Тываны Кызыл дептеринде кирген. Менгүн-Тайганың чону даг согуназын үе-дүптөн бээр кончук хумагалыг, күсүк үеде чүгө боттарына чемге ажылаары-биле хергелген келгенер. Чүгө дие кожуунун девискээринге нога аймаа болуу-ла умес. Тарбаган кожуу-да согуназы Кызыл дептерде, а

Менгүн-Тайганың чону ол ховар чүдүлери ша-шаандан бээр боттарынын амьдралына ажилга келген. Менгүн-Тайга кожуун болгаш оң чурттакчылары Кыдык соңу чүктүп чурттакчыларынга хамааржыр. Кыдык соңу чүктүп биче-буурай чону чамдык дийр амыттанары, үнүштери чеже-даа Кызыл дептерде болза, Россия Федерациянын Кыдык соңу чүктүп чонунун эзугаар ол дийр амыттанары, үнүштери чүгө боттарынын амьдралына херээжээш-биле ажилга болур. А оон кежин, үзүн, өдүн болгаш эске-даа продукцияларын салып-саары шыгыны хорутулг. Ынчалга 1999 чылдын сентябрь 30-де Менгүн-Тайга кожуунун Телээкчилерини кожуун хуралынын Россия Федерациянын Кыдык соңу чүк улустарынын дугайында дүрүмүгө үнелээш, хүлээп алган шиптирпиз эзугаар кожуун девискээригге тарбаганын чылдыңна август 10-дан

сентябрь 10-га чедир, даг кожууны сентябрь 1-ден эгелеп чүгө кожуун девискээринде доктаамал чурттап турар улуска тускай өрткит чөпшээрлел эзугаар айнаары болгаш ө-бүлөгө 15-20 килограммдан көүлөпейн согуна казып аларын чөпшээрлел турар. Ол тарбаганы болгаш согуназы саары-сайгары хорутулг. Эске черлерде, кожуулардан келген улуска тарбаганы айнаары, даг согуназы казып аларынга кандыг-даа чөпшээрлел турбас ужурул. Бо дүрүмүр шиптирлер эзугаар доктааттыганын үнелериле тускай чөпшээрлел эзугаар тарбаганы айнаар, даг согуназы алыр болза, бойдука улуг-ла хора чедирбес. Кандыг-даа кижиле доктааттыганын үнелерин савыгайн, чөпшээрлел чок тарбаганына, согунаалап болза, бойду камгалаанын инспекторларынын шыгыны-биле торгадыр апар.

Оон АМЫРТАК, Менгүн-Тайга кожуунун бойду камгалаанын талазы-биле чүрүмүнүн кол инспектору.

Кызыл хоорай, Красноармейская, 100, индекс 667000. ТУРГУЗКУЧУЛАРЫ: Тыва Республиканы Чыра болгаш "Шын" союзу редакцияныын коллектив. Кол редактор Светлана МОНГУШ.

РЕДАКЦИЯ КОЛЛЕКТИВИ: Кан-оол Сат, Алдын-кыс Монгуш, Урана Базыр-оол, Чинисмаа Монгуш, Сергей Хертек, Таан-оол Хертек. РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: Кол редактор — 3-43-34; кол редакторунун ораалкчызы — 3-33-91; секретариат—3-36-82. Солун келбейн барганда дараазында телефоннарже долгаар: 3-14-94.

КМЛДИСТЕР: Нитилел-политиктиг килдиз—3-39-15 Медээлер албаны—3-34-98; Бухгалтерия—3-41-16; Солун неделяда уш катап үнер. Хемчээли 2 парламал ама. Тиражи 4699. Чыгыр 58.

АГАР САНЫБЫС: № 4070381040000010000 КБ "Тувакредит", ИНН—1701008465; корр сч 3010181060000000729 БИК 049304729. Солун Россия Федерациянынын Парладал болгаш массалыг информация чөпшээрлелни талазы-биле хоолжуулаанын чорудулаанын контроль болгаш буртуктелини Тыва девискээри эргелединге буртуктеттинген. Буртуктеттирген дугаары—Т 00007. Солунда парламенттин материалдарын авторларынын бодалдары редакцияны туружу-биле дүүшейн барып болур. Айттыгын саннаыр болгаш эске-даа фактылары, дындадыглары дээш авторлар боттары харылаар.